

ÎNCEPUTURILE LEXICOGRAFIEI ROMÂNE

DIOMID STRUNGARU

1. **Glose românești la originea lexicografiei noastre.** Lexicografia nu trebuie considerată, cum greșit s-a afirmat acum cîțiva ani, « o știință nouă în țara noastră »¹. Cu patru secole în urmă, cărturarii români au fost atrași de această « artă veche »² în explicarea unor cuvinte, operație necesară oricărui om de cultură. În cele ce urmează ne propunem să aducem, pornind de la cercetările inițiate de Ioan Bogdan, unele informații cu privire la originea lexicografiei noastre, prezentînd, în continuare, cîteva date noi, care vor ilustra evoluția lexicografiei române în secolele XVI—XVII.

Începuturile lexicografiei române n-au fost pînă acum pe deplin clarificate, deoarece — așa cum remarcă unul dintre cercetătorii noștri — nimeni « nu și-a propus să urmărească dezvoltarea lexicografiei de la origini pînă astăzi »³. Eforturile meritorii ale lui Mircea Seche — căruia se alătură apoi și B. Kelemen⁴ — de a înlătura această lacună se rezumă însă, în ceea ce privește începuturile lexicografiei române, mai cu seamă la reluarea cîtorva informații care fuseseră date, cu peste șase decenii în urmă, de Gr. Crețu în studiul introductiv la ediția celui mai vechi lexicon slavo-român⁵.

Înainte de Gr. Crețu, s-au ocupat de vechea noastră lexicografie B. P. Hasdeu⁶ și Ioan Bogdan⁷, care s-au referit însă la o fază de dezvoltare avansată din secolul al XVII-lea, fază pe care ei o considerau, pe baza informației de atunci, punctul de plecare în dezvoltarea ulterioară a lexicografiei române. Totuși, constatarea lui Ioan Bogdan privind legătura strînsă dintre lexicografia slavo-română din acest secol și lexiconul lui Berînda, apărut în prima ediție

¹ Vezi în articolul redacțional din « Limba română », II, 1951, nr. 5, p. 9.

² Termenul aparține lui Anatole France, după care lexicografia a devenit, din cele mai vechi timpuri, un instrument indispensabil al societății: « Fiecare cuvînt al dicționarului corespunde unei idei sau unui sentiment, care este ideea și sentimentul unui infinit număr de ființe » (Vezi Dan Simonescu, *Proiecte de dicționare române*, Iași, 1945, p. 3).

³ M. Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, I (De la origini pînă la 1825), în « Limba română », VIII, 1959, nr. 6, p. 3. Vezi și volumul cu același titlu, Editura Științifică, București, 1966, p. 5.

⁴ În articolul *Cu privire la începuturile lexicografiei românești*, în « Cercetări de lingvistică », Cluj, 1962, p. 89—96.

⁵ Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc și tilcuirea numelor din 1649*. Ediție îngrijită de Gr. Crețu, București, 1900.

⁶ În *Cuvențe din bătrîni*, I, București, 1878, p. 259 și urm.

⁷ Vezi articolul *Un lexicon slavo-român din secolul XVII*, în « Convorbiri literare », XXV, 1891, nr. 3, p. 193—204.

la Kiev în 1627, reprezintă o prețioasă orientare a cercetărilor pentru clarificarea problemei abordate aici, a originii lexicografiei române¹.

Ceea ce nu s-a putut observa, în stadiul cercetărilor de la sfârșitul secolului trecut, este faptul că lexicografia slavilor răsăriteni din secolul al XVII-lea, al cărei apogeu a fost atins prin lexiconul lui Berinda², era ea însăși rezultatul unei îndelungate evoluții, și că o situație foarte asemănătoare întâlnim atunci când, pornind de la stadiul lexicografiei române din acel secol, ne adăncim privirea în trecut, asupra începuturilor lexicografiei noastre. Cîteva date comparative, din literatura rusă și română, vin în sprijinul acestei afirmații.

Primele preocupări cu caracter lexicografic constatate în Rusia pornesc, după cum a demonstrat recent L. S. Kovtun³, de la cuvinte cu înțeles neclar cititorului rus, pe care diverși cărturari anonimi au căutat să le explice intervenind pe text, în dreptul cuvîntului respectiv. În felul acesta au luat naștere glosele rusești din diferite texte vechi⁴.

Aceste «glose și interpolații», care își fac apariția mai ales în texte religioase, s-au copiat ulterior separat, sub forma de liste scurte⁵, iar mai apoi «în culegeri din ce în ce mai mari»⁶.

Legătura firească a acestor «glose și interpolații» cu lexicografia rusă din faza ei următoare de dezvoltare rezultă din însuși faptul că asemenea glose, sub formă de liste, au fost înglobate, aproape fără nici o modificare, în primele încercări de dicționare slavone, tipărite la sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului următor: *Лѣксѣон*-ul lui Lavrenti Zizanie, tipărit în 1595, și *Lexiconul* lui Berinda din 1627.

Să vedem acum dacă și la noi au existat mai întîi glose românești — reunite ulterior în liste separate — în perioada anterioară întocmirii lexicoanelor slavo-române din secolul al XVII-lea.

În afara unor deducții care vin să confirme o astfel de situație⁷, reținem că Ioan Bogdan ne furnizează, în această privință, cel mai temeinic argument. În articolul intitulat *Glose române într-un manuscris slavon din secolul XVI*,

¹ Reproducem cuvintele prin care e redată această constatare de Gr. Crețu: «Domnul Bogdan susține cu drept cuvînt că lexicografia slavo-română s-a dezvoltat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, sub influența lexiconului slavo-rus al lui Berinda» (*op. cit.*, p. 22).

² Recent, acest lexicon a fost retipărit la Kiev: *Лексикон славеноросский Памвы Беринди*. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Нимчука, Kiev, 1961.

³ Pe baza unei bogate documentări, în lucrarea sa intitulată *Русская лексикография эпохи средневековья*, Moscova—Leningrad, 1963.

⁴ Este elocventă, în privința acestui procedeu rudimentar din domeniul lexicografiei ruse, o veche mențiune a celebrului tipograf și editor de cărți Francisc Skorina. În prefața *Psaltirii* slavone, tipărită în 1517 la Praga, el arată că, pentru a explica unii termeni neclari din cuprinsul acestei cărți, a adăugat, la fiecare în parte, explicația corespunzătoare pe marginea textului: *положникъ еси на боцѣхъ нѣкоториѣ слова дакъ людѣи простѣхъ, и нѣрушаючи самоѣ Псалтири ии в чѣмъ, яко сѣтъ: онагнѣи, и гиродѣнѣи жнѣи, и хлѣбѣи, и нѣиѣ слова, которыѣ сѣтъ въ Псалтири иразѣмными простѣхъ людѣмъ — наидѣтъ и на боцѣхъ рѣсскимъ языкомъ, по которѣи словъ ознаменѣтъ = («De asemenea, am pus pe margine unele cuvinte pentru oamenii simpli, fără a atinge totuși cu ceva Psaltirea însăși, cum sînt: онагнѣи și гиродѣнѣи жнѣи și хлѣбѣи și alte cuvinte, care în Psaltire sînt de neînțeles pentru oamenii simpli, ei vor găsi și pe margine ce înseamnă fiecare în limba rusă). Vezi A. Martel, *La langue polonaise dans les pays ruthenes, Ukraine et Russie Blanche*, Lille, 1938, p. 103.*

⁵ Prima listă de acest fel, cunoscută sub denumirea *Рѣчь жидовскаго языка*, se află în ms. *Nomocanonul* de la Novgorod (din 1282) și cuprinde 174 de cuvinte din limba ebraică, greacă, latină, arabă etc., explicate în rusa veche.

⁶ L. S. Kovtun, *op. cit.*, p. 390.

⁷ În prefața *Psaltirii* românești, tipărită în 1651 la Alba Iulia, se arată, asemănător celor specificate de Fr. Skorina în prefața *Psaltirii* din 1517, că explicația unor cuvinte a fost trecută uneori alături de cuvîntul respectiv, în paranteză (ceea ce echivalează cu «interpolațiile»

publicat cu trei sferturi de veac în urmă¹, primul profesor de filologie slavă din țara noastră a prezentat aproximativ patru sute de glose în limba română, adică mai mult decât totalul gloselor din primele trei liste rusești din secolele XIII—XV, socotite a sta la originea lexicografiei ruse². Ele nu sînt decât o parte din însemnările unui călugăr moldovean³, făcute în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, pe marginea mai multor foi dintr-un manuscris slav cuprinzînd *Sintagma lui Matei Vlastares*. Din observația lui Ioan Bogdan: «Glosatorul român a însemnat însuși de multe ori cuvîntul slav pe care îl traduce cu cite o cruciuliță» (*op. cit.*, p. 728) — deducem și motivul care a generat apariția acestor glose românești; el constă anume în necesitatea de a clarifica diverse cuvinte slave din text prin alăturarea înțelesului corespunzător din limba glosatorului român.

Rolul gloselor românești, relevante pentru prima oară de Ioan Bogdan, în încheierea unui început de lexicografie română, se întrevade limpede din simpla înșirare a cîtorva dintre ele, după cum urmează:

за непокинное	= pren truță	прѣизанишѣствомъ	= cu asupra
припадѣнии	= nevăletură	васнь	= cumva
извѣраженіа	= dentru toema	ѡвѣ ѡво	= op că
естѣтѣкнь	= den fire	нѣкогда	= aorea
пасторкинѣ	= fiastru	почитатисѧ	= cându le vor ceti
пашнози	= cumnați	излишно	= prespre măsură
просто	= toema	оѣкоеніе	= împreurare
къ нѣгда	= pără cându	сѣмотреніа	= tocomealele.

Primele preocupări lexicografice ale cărturarilor noștri se limitează, deci, la redactarea de *glose românești*, care constau din cuvinte și expresii simple, în legătură cu anumite cuvinte neclare din cuprinsul textelor slave — operație efectuată cu prilejul lecturii sau al traducerii acestora. Pentru istoria lexicografiei noastre este interesant că asemenea manifestări de ordin cultural apar nu ca urmare directă a unei influențe lexicografice străine, ci ele s-au impus sub imboldul unor cerințe interne. Dacă glosatorii ruși, vorbind o limbă foarte apropiată de limba folosită în textele slavone, își îndreptau atenția mai mult asupra explicării simbolurilor teologice ale unor cuvinte, redactînd glosele rusești în conformitate cu această preocupare, sau dînd — prin glosele respective — articole de dicționar doar pentru termeni grecești sau ebraici, cărturarii români, în schimb, pentru care slavona era o limbă complet străină de limba vorbită de conaționalii lor, au resimțit de la început necesitatea unui glosar bilingv slavon-român. De aici, evident, inițierea acestui procedeu simplu de recurgere la *glose românești*, pe care ei le-au însemnat, în dreptul anumitor cuvinte, pe marginea foilor din texte slavone. Cele aproape patru sute de glose românești, semnalate de Ioan Bogdan într-un manuscris slavon din secolul al XVI-lea, reprezintă o dovadă peremptorie în această privință.

constatate de L. S. Kovtun), iar altele ele au fost trecute «pre margine», adică redactate ca glose românești: «unele cuvinte le-am pus pre rînd, ce le-am închis în parintijis, cumu-s cesteя (...), iară altele le-am pus pre margine...» (Vezi prefața reprodușă de Bianu — Hodoș, în *Bibliografia românească veche*, I, p. 189).

¹ În «Convorbiri literare», XXIV, 1890, nr. 9, p. 727—752.

² Textul editat de L. S. Kovtun (*op. cit.*, p. 399 și urm.), avînd la bază aceste trei liste, explică și numărul sporit de 319 articole la care s-a ajuns, pornind de la primele 178 de articole cuprinse în lista din 1282; celelalte articole sînt însă din secolele XIV—XV.

³ «Glosatorul — probabil un călugăr din minăstirea Neamțu» (Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 750; vezi și p. 751).

În continuare, ne vom referi la faptul că glose românești se găsesc, fără îndoială, și în alte texte slavone, scrise (sau utilizate numai) de cărturari români în decursul secolului al XVI-lea, pe teritoriul patriei noastre. Întâmplător, constat pe cîmpul unor foi din manuscrisul slav nr. 692 din Biblioteca Aca-

miei Republicii Socialiste România¹, că cuvintele ^нстѣнѣ ^нкѣзвѣра (f. 263^v)

și, simplu, ^ннекѣзвѣра (f. 264^r) sînt redade uneori prin glosele românești: ^нспнице ^ннепѣратѣ (f. 271^r) și, respectiv, ^ннепѣратѣ (f. 266^r). De asemenea, la f. 287^r,

în fraza următoare: ^таще кто прѣкрати́тъ по́тиръ не́хотѣи, или до́рж о́срони... observăm, în spațiul dintre ultimele două cuvinte citate, un astfel de semn **С**², care se repetă pe cîmpul de jos al paginii, urmat fiind de glosa: ^танафорѣ ка сѣпа.

Mai constat, de asemenea, tot în ms. slav 692, că o serie de glose românești au apărut în legătură cu anumite cuvinte din cuprinsul textului românesc (text care ocupă un anumit număr de foi din *Pravilă*). Deși glosele se referă îndeosebi la cuvinte prescurtate, ele denotă totuși că ritorul Lucaci era preocupat și de ideea de a preciza conținutul unor cuvinte românești mai puțin cunoscute cititorilor.

Dăm câteva exemple:

Foaia din ms. slav 692	Textul românesc, cu cuvîntul prescurtat	Glosa de pe marginea foii
235 ^r	^м кош ^л стѣ трошнѣ морть фжрж сѣтъ	сѣфлѣ
235 ^r	ѡмнѣр, динафѣрж	^р ѡмѣннѣѡ
265 ^r	фѣрж дѣ крединца, мрътъ стѣ	мѡрть
235 ^r	лшѡ ши крца	^н крединца
237 ^v	^м кш ^н грце марелѣ каснѣѣ	грѣлѣѣ
240 ^r	^н днѣщнѣ скрнтѣри	^м днѣшъсѣщнѣѣ
240 ^r	мла лшн дѣсѣ	мнѣ
240 ^r	сѣтѣлѣ фѣцѣжтосѣї	скѣнтѣлѣ

¹ Manuscris din secolul al XVI-lea (1581), scris de ritorul și scolasticul Lucaci de la Putna. Cîteva informații despre acest prețios manuscris au fost date mai întîi de I. Pereț, *Pravila de la Govora. Text comparat cu Pravila de la Bistrița și Nomocanonul lui Cotelierius*, București, 1911, p. 15 și urm. În ultimii ani, manuscrisul, readus în discuție de P. P. Panaitescu (Al. Grecu), *Începuturile dreptului scris în limba română*, în «Studii», 1954, IV, 1954, nr. 7, p. 215–228, a mai fost utilizat, în parte, de diverși alți cercetători. Vezi: «Biserica ortodoxă română», nr. 11–12, din 1961; «Limba română» XIII, 1964, nr. 2, p. 122–123 și XIV, 1965, nr. 4, p. 439 și urm.; «Studii și cercetări de lingvistică», XV, nr. 6, p. 749–735.

² Asemănător unei paranteze deschise, cu două puncte îngroșate.

Alăturînd acum, la glosele semnalate de Ioan Bogdan, aceste cîteva exemple de glose româneşti, redactate în 1581 de ritorul Lucaci de la Putna, — cu scopul vădit de a explica conţinutul unor cuvinte slave, sau pentru a preciza înţelesul şi lectura corectă a unor cuvinte proprii limbii române — conchidem că, aşa cum s-au petrecut lucrurile în diferite alte limbi, la originea lexicografiei noastre stau glosele româneşti din secolul al XVI-lea.

2. De la glose la primele glosare din secolul al XVI-lea. Prezenţa gloselor româneşti la originea lexicografiei noastre, ca o confirmare a faptului că începuturile lexicografiei se ivesc la noi sub impulsul cerinţelor interne de afirmare şi răspîndire a culturii româneşti, este un fenomen firesc. Limba slavonă, sub învelişul căreia se adăpostea această cultură, fiind o limbă străină, îngreua acest ţel, iar cărturarii români, dîndu-şi seama de această situaţie, îşi iau asupra lor sarcina de a descoperi calea prin care ea să devină înţeleasă. Utilizarea gloselor româneşti în cadrul textelor slavone reprezintă o atare preocupare: de a clarifica cititorului român înţelesul anumitor cuvinte străine din textele respective.

În strînsă legătură cu acest fenomen trebuie subliniat, de asemenea, că nu întîmplător prezenţa gloselor româneşti în secolul al XVI-lea coincide cu epoca primelor noastre traduceri din limba slavă. Există o ambianţă atît de strînsă între munca efectuată de traducător şi munca lexicografului, încît nu-i de mirare dacă unele pasaje din primele noastre texte traduse căpătau adesea aspectul unor crîmpeie de vocabular bilingv. Iată, spre exemplu, cum a procedat, în 1581, ritorul şi scolasticul Lucaci la traducerea unor fragmente din *Pravila* sa:

МТН	ТЛЪ	АМЖ	АНЕЦЕН	ЧИЦК	ТЛЪ	НЕПО	ДЕ	НЕПО
ДЪЦН	ТЛЪ	ФАТЪ	ТЕСТЪ	ТЛЪ	СОКРОС			
Т	ТЛЪ	ФРАТЕ	ЗЛ	ТЛЪ	ЦИНЕРЕ			
БРА	ТЛЪ	НЕПО	ШОСРК	ТЛЪ	КОСМНА			

Toate exemplele de mai sus sînt culese de pe o singură pagină (f. 252^r). Exemple similare se pot desprinde de pe multe alte foi traduse de Lucaci, din acest manuscris¹, cit şi din alte manuscrise ale primilor traducători români. Ele duc spre aceeaşi concluzie, că germeii lexicografiei române apăruseră în secolul al XVI-lea, afirmîndu-se cu prilejul transpunerii unor noţiuni din limba slavonă în limba maternă, atît în cadrul lecturii textelor slavone, cînd se recurgea la glose româneşti, cit şi în timpul efectuării traducerilor după astfel de texte, cînd anumite cuvinte şi expresii din cele două limbi erau tratate în aşa fel, încît, puse faţă în faţă, cele româneşti să exprime noţiunea corespunzătoare redată de cuvintele slave.

Faza următoare, evident superioară, în evoluţia lexicografiei române o constituie întocmirea *glosarelor slavo-române*, ceea ce presupune culegerea gloselor româneşti de pe manuscrise sau tipărituri slave pe liste aparte, care devin utilizabile independent de un anumit text. Cercetări speciale vor duce,

¹ Vezi f. 252 v, 255 r, 255 v etc.

fără îndoială, la descoperirea unor astfel de glosare, care pornesc de la existența unor glose românești mai vechi. Deocamdată, amintim aici că la mînăstirea Dragomirna există un manuscris slav din prima jumătate a secolului al XVI-lea ¹, în cuprinsul căruia se găseau mai multe foi dintr-un astfel de glosar, din care însă n-a mai rămas decît o singură foaie — și aceasta tăiată parțial, celelalte fiind tăiate complet ².

Autorul acestui fragment de glosar, deși se orientează după *толкование нешдобъхъ познаваемомъ речемихъ* ³, totuși a căutat să înlocuiască adesea glosa slavă prin glosa corespunzătoare din limba română.

Pentru a obține imaginea gloselor românești în cadrul acestei liste, reprezentînd un fragment de *glosar slavo-român* din secolul al XVI-lea, dăm — comparativ cu articolele respective din *толкование...* după textul editat de Kovtun — cîteva exemple din acest fragment:

Articolele în textul editat de L. S. Kovtun		Aceleași articole în fragmentul glosarului de la Dragomirna	
КОЛИЧЕСТВО	мѣра колико юсть	КОЛИЧЕСТВО	^м КШ, КЪТШ
	—	прохлѣ...	ржкоричѣ
	—	глѣ...	нѣтѣдѣ
	^т		
СКОНСТВО	кто има, кто особено	СКОНСТВО	сѣс
СКОБТАНІЕ	спратаніе, съхраненіе	СКЖТАНЫ	аск<шнзи>ре
КИНА	ошзрокъ	КИНА	^к сзро
ХЖДОЖЪСТВО	хытрость	ХЖДО<жъ>СТВО	^ш хитро, шнксрмези
СТРѢМЪ	прако, по истинѣ	СТРѢ	справѣ, дерѣптѣ
НЕЩЮ	мню	НЕЩЮ	мнѣ
ТАЙМНИЧНИЦЕ	копелничѣ ^т иже не ѡ законнымъ жены, отроча	ТАИМНИЧНИЦѢ	копиѣ
^т ѡ вернѣ	^т ѡ нешдѣ	^т ^н ѡ врь	^т ^д ѡ нѣ, КШ тотѣ.

Un alt manuscris, descoperit — șase ani după ce Ioan Bogdan publicase articolul său despre glosele românești — de E. Kalužniacki, în Biblioteca Națională din Belgrad (Cod. misc. 321), conținea (la fila 77) un fragment de vocabular

¹ P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 121.

² Dețin aceste informații de la N. Smochină, care a cercetat diverse manuscrise vechi de la mînăstirea Dragomirna, făcîndu-mi și o copie fidelă a acestei interesante rămășițe din glosarul amintit, de care mă folosesc mai jos.

³ O listă cu 60 de articole, rezultate din același număr de glose, cunoscută în două redacții (din 1431 și 1453), publicată în întregime de Kovtun (*op. cit.*, p. 421—431), în comparație cu variantele păstrate în alte cîteva manuscrise mai noi.

asemănător. În urma unei cercetări amănunțite din partea descoperitorului său, acest vocabular s-a dovedit a fi «der Ueberrest eines ältern kirchenslavisch-rumänisch Vocabulars»¹.

Acest așa-numit *Fragment de la Belgrad* (denumire dată de Gr. Crețu) este compus din două părți. Prima parte conține 26 de articole, extrase de pe una din numeroasele copii existente ale glosarului slavo-rus mai sus menționat *Толкование неосдобъ познаваемомъ рѣчомъ*. Partea a doua a fragmentului cuprinde alte 66 articole slave, la care însă e dată (cu o singură excepție: nr. 16) și traducerea lor în limba română. Această parte din fragment este singura care ne interesează în mod direct, ea constituind pentru lexicografia noastră, potrivit expresiei lui E. Kalužniacki, descoperitorul acestor articole: «rămășița unui vechi vocabular slavon-român»². Reținem, de asemenea, că după aprecierea lui Gr. Crețu, acest glosar slavon-român reprezintă «cea mai veche din încercările românești cunoscute», al cărui autor, adaogă Crețu, «a fost oltean»³.

Iată citeva exemple din lista dată de Kalužniacki (cu indicarea numărării articolelor făcută de către acesta):

1. прикладно	= tocmeală	44. вещь	= lucru și mai multe
3. въсѣ	= însă	45. прѣко	= curmezișu
6. посовѣ	= biruire	46. прѣзоретко	= întrecere și mândrie
22. сѣровѣ	= sverepire	51. киченѣ	= trufă
28. раченѣ	= ospătare și iubește	54. гаданѣ	= gîcitori și cimilitori
30. расажденѣ	= svătuire	66. излично	= sprintăru.

Prin urmare, atît fragmentul de la Dragomirna cît și cel de la Belgrad⁴ reflectă procesul de trecere a gloselor pe o listă separată, deci însuși modul de alcătuire a unui glosar slavo-român. Cuvintele slave, transcrise împreună cu explicația lor în limba română, capătă prin orînduirea pe coloane aspectul unor încercări lexicografice propriu-zise. Lipsește doar așezarea cuvintelor în ordinea lor alfabetică, pentru că ordinea înregistrării gloselor în aceste liste este însăși ordinea în care ele s-au ivit, pe parcursul lecturii textului, din necesitatea de a «explica» anumite cuvinte în limba glosatorilor.

O altă rămășiță dintr-un glosar slavo-român, avînd 48 de articole, e cunoscută sub denumirea de *Fragmentul lui Cipariu*, fragment reprodus în întregime de Gr. Crețu după o copie a lui I. I. Moldovan⁵. Din analiza făcută de Gr. Crețu, ar fi vorba de un «Vocabular biblic sîrbesc-românesc», ale cărui elemente «arată că glosarul e destul de vechi», dar fără să avem siguranța datării lui

¹ E. Kalužniacki, *Ueber ein kirchenslavisch-rumänisches Vocabular* în «Archiv für slavischen Philologie», XIV, 1896, p. 46—53 (citat de la p. 49—50).

² Trebuie făcută distincția între conținutul *slav* din prima parte și cel *slavo-român* din partea a doua a acestui fragment, pentru că nu poate fi vorba de «două fragmente de vocabular slavo-românesc din veacul al XVI-lea, păstrate pînă astăzi» (cum au afirmat M. Seche, *op. cit.*, p. 4 și în volum, p. 7, și B. Kelemen, *op. cit.*, p. 90).

³ Gr. Crețu, *op. cit.*, p. 23—24.

⁴ Întregul glosar (partea slavă și cea românească) este publicat de E. Kalužniacki în articolul citat. Din nefericire, Kalužniacki a lăsat să se strecoare citeva greșeli de transcriere, făcînd și unele intervenții necorespunzătoare (Vezi Gr. Crețu, *op. cit.* p. 23—24). O fotocopie (sau un microfilm) după original ar înlesni cercetările, care trebuie reluate asupra acestui fragment, dacă nu cumva manuscrisul a pierit în bombardamentul nazist care a distrus Biblioteca Națională în cursul celui de-al II-lea război mondial.

⁵ Vezi amănunte la Gr. Crețu, *op. cit.*, p. 24—28.

din secolul al XVI-lea. Pe lângă acesta, copia lui I. I. Moldovan, pe care a folosit-o Crețu, nu prezintă suficiente garanții în ceea ce privește exactitatea redării conținutului. Numai o analiză riguroasă a originalului¹ ne va da posibilitatea să stabilim proveniența și vechimea glosarului, și, o dată cu aceasta, importanța reală pe care o poate avea în rîndul celorlalte încercări de glosare slavo-române.

Încheiem, deci, și acest paragraf cu concluzia că lexicografia română a parcurs, în dezvoltarea ei, toate fazele pe care le-a parcurs și la alte popoare. Atît prima etapă — a gloselor, cît și a doua etapă — a glosarelor se integrează în epoca primelor traduceri românești din limba slavonă, epocă anterioară apariției și folosirii la noi a dicționarelor slavone din secolul al XVII-lea.

3. Lexicografia slavo-română în secolul al XVII-lea. Vechea noastră lexicografie ia o deosebită amploare în secolul al XVII-lea. În numai cîteva decenii, pornind de la jumătatea acestui secol, își fac apariția diverse *lexicoane slavo-române*, care au circulat în mai multe manuscrise. În fruntea celor păstrate pînă astăzi se află cunoscutul *Lexicon slavo-românesc și tilcuirea numelor* al lui Mardarie Cozianul, manuscris din anul 1649, păstrat sub nr. 450 la Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România.

Alte două lucrări asemănătoare, care poartă data alcătuirii și numele autorului pentru fiecare în parte, aparțin decadelor opta a secolului al XVII-lea. Este vorba de *Lexiconul slavo-român* al lui Mihai, din anul 1672, și un alt *Lexicon slavo-român* al lui Mihai Logofătul (altă persoană) din anul 1678; ele se găsesc tot în Biblioteca Academiei, sub nr. 3473 și, respectiv, 1348.

Al patrulea lexicon aflat în țară — și, după cum vom vedea, cel mai interesant — este *Lexiconul slavo-român*, păstrat în ms. nr. 312 din Biblioteca Academiei, cunoscut sub denumirea de codicelul Sturdza.

Alături de aceste patru lexicoane din Biblioteca Academiei noastre, manuscrisele a două lexicoane asemănătoare au ajuns (nu cunoaștem în ce împrejurări și nici cînd anume) unul la Moscova — căruia i-a consacrat un articol Ștefan Ciobanu², iar celălalt la Leningrad³. Sub raportul vechimii, acestea sînt apreciate de către cercetătorii care le-au studiat ca fiind de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Menționăm totuși că Ștefan Ciobanu înclină, în ceea ce privește lexiconul de la Moscova, pentru începutul secolului al XVIII-lea.

Ceea ce constituie legătura strînsă între toate aceste șase lexicoane este baza lor comună: *lexiconul* lui Pamvo Berînda, apărut în prima ediție la Kiev în 1627. După cum s-a amintit mai sus, meritul de a fi sesizat această situație pentru cîteva dintre ele a revenit lui Ioan Bogdan. Deși n-a avut la îndemînă decît un singur manuscris, «lexiconul de la Petersburg», totuși — folosindu-se de cîteva informații sumare despre lexiconul de la Moscova, despre cel din codicelul Sturdza și despre lexiconul lui Mardarie, pe atunci în curs de publicare de către Gr. Crețu — marele slavist român a întrevăzut cu claritate raportul

¹ Originalul există, probabil, printre manuscrisele trecute în fondul «N. Bălcescu» al Academiei Republicii Socialiste România — Filiala din Cluj. Încercările noastre, din decembrie 1964, de a descoperi, în Biblioteca acestei filiale, originalul respectiv, au rămas fără rezultat. Poate că alți cercetători din Cluj, la care am apelat în acest sens, vor izbui, totuși, să-l descopere.

² S. N. Сеган, *Славяно-румынский словарь Библиотеки Московского Общества истории и древностей российских*, № 240 (Extras). Varșovia, 1914.

³ Este lexiconul studiat de Ioan Bogdan (vezi mai sus).

dintre lexicografia slavo-rusă și lexicografia slavo-română din secolul al XVII-lea¹.

Asupra lexiconului slavo-român din codicele Sturdza vom stăruia mai mult, pentru a încerca să clarificăm unele probleme privind izvoarele, vechimea și localizarea manuscrisului, identificarea autorului și importanța acestui lexicon în raport cu celelalte lucrări lexicografice din aceeași epocă.

În urma unei analize amănunțite, B. P. Hasdeu consideră că acest lexicon reprezintă « cel mai prețios dicționar manuscris român », în raport cu alte cinci lexicoane slavo-române, două din secolul al XVII-lea și alte trei din secolul al XVIII-lea, pe care le cunoștea la acea dată². Hasdeu mai preciza apoi că manuscrisul « merită a fi studiat cu de-amăruntul... și chiar de a fi publicat întreg », dar că o atare propunere — se justifica Hasdeu — « nu intră în cadrul lucrării de față »³.

Ioan Bogdan și Gr. Crețu au insistat, de asemenea, asupra importanței acestui lexicon, însă fără a rezolva problemele menționate. Primul s-a văzut silit să-și rezerve părerea sa « definitivă » numai după un « studiu complet » asupra lexiconului⁴, iar celălalt, declarând că din punctul de vedere « al bogăției și originalității e, poate, cel mai însemnat »⁵, adaugă în cele din urmă: « Despre acest codice și limba lui sperăm că vom publica altă dată un studiu special »⁶.

Din păcate, nici Hasdeu, nici Bogdan, nici Crețu sau altcineva în urma lor n-au revenit, spre a clarifica problemele complicate în legătură cu izvoarele, vechimea, localizarea și identificarea autorului acestui manuscris⁷.

Reluând aceste probleme, am urmărit atent particularitățile de grafie, de fonetică, de morfologie și de stil în mai multe manuscrise românești de la

¹ Acest adevăr a fost confirmat prin cele constatate ulterior de Gr. Crețu în studiul său amănunțit asupra manuscrisului lui Mardarie, arătând că acest lexicon este « o prescurtare » după Berinda, limitată la 4575 de articole, față de aproximativ 7250 de articole aflate în lexiconul lui Berinda (Gr. Crețu, *op. cit.*, p. 13—20).

² *Cuvente den bătrîni*, vol. I (1878), p. 261.

³ *Ibidem*, p. 262.

⁴ *Art. citat*, p. 203.

⁵ *Op. cit.*, p. 33.

⁶ *Ibidem*, p. 37.

⁷ După cum se știe, B. P. Hasdeu înclină să creadă că lexiconul din codicele Sturdza ar fi fost folosit de Berinda (*op. cit.*, p. 263—264), iar Gr. Crețu consideră că lexiconul nostru ar putea fi întocmit după « niște cărți slavo-sîrbești », sau că ar fi o « prelucrare » după un original necunoscut, de pe care am avea totuși o « copie » în *Lexiconul lui Mihai* (*op. cit.*, p. 36—37).

Tot atât de neclară apare situația privind vechimea manuscrisului. B. P. Hasdeu presupune « aproximativ lungul interval dintre anii 1600—1630 » (*op. cit.*, p. 265), iar Ioan Bogdan (*art. cit.*, p. 203) și, mergînd după el, E. Kalužniacki (« Archiv », XVI, p. 48) îl consideră din anul 1740, eroarea lor provenind din faptul că pe noua copertă, introdusă în locul celei vechi, ce se pierduse între timp, figurează acest an. Este meritul lui Gr. Crețu de a fi stabilit (*op. cit.*, p. 32—33) perioada aproximativă a întocmirii manuscrisului: anii 1660—1670.

În legătură cu localizarea manuscrisului, B. P. Hasdeu a susținut pe bună dreptate originea munteană a autorului, bazat pe observațiile sale lingvistice. Sint, într-adevăr, grăitoare în această privință cuvinte ca: *barză*, *circiumă*, *porumb* (cu derivatele feminine *porumbiță*, *porumbaoie*), *puț*, *rânichi*, *varză*. Întîlnim, de asemenea, fonetisme specific muntenesti, cum e diftongul *ii* din pluralul unor cuvinte: *ciini*, *miini*, *piini* (cu singularele refăcute prin analogie: *ciine*, *piine*) sau apariția sporadică a prepoziției *pă* (alături de *pe*) și altele.

În sfîrșit, singura încercare de a identifica autorul aparține lui Gr. Crețu. Pornind de la calitatea de « dascăl », pe care și-o atribuia autorul însuși: « și cum îmi zic, dascăle » (f. 217 v din manuscris), Gr. Crețu a emis ipoteza care, după cum vom vedea, nu s-a dovedit întemeiată, că « autorul a fost dascăl de slavonie de la școala din București, care școală în a doua jumătate a secolului al XVII-lea era la Biserica Sf. Gheorghe Vechi » (*op. cit.*, p. 32—33).

jumătatea secolului al XVII-lea. În cele din urmă am descoperit unele trăsături comune între manuscrisul lexiconului din codicele Sturdza și alte câteva manuscrise care s-au dovedit a fi opera unuia și aceluiași autor. Dintre manuscrisele care fac obiectul acestei constatări amintesc aici manuscrisul de sub nr. 1570 din Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, scris în limba slavă și română¹. Prezint câteva fapte în sensul afirmației că manuscrisele 312 și 1570 aparțin aceluiași autor.

a) Articolul *БОРОМЛАН*, inexistent în lexiconul lui Berinda, explicat în lexiconul din manuscrisul 312 prin «ereticii, cumu-s papistașii și armenii» (f. 52^v) datorează această explicație contextului din manuscrisul 1570, unde același autor a folosit expresii ca acestea: «Pentru eresurile lătenești» (f. 25^v); «Eresurile rimlenești, carele le luoră de la... armeni» (f. 34^v); «De eresurile armeneste» (f. 59^v).

b) O serie de articole din lexiconul lui Berinda, traduse cu fidelitate în lexiconul lui Mardarie, se întâlnesc și în lexiconul din codicele Sturdza, cu deosebirea însă că, aici, ele sînt dublate de sinonime. Dăm doar trei exemple:

Articolele în lexiconul lui Berinda	Traducerea în ms. lui Mardarie	Traducerea în ms. din codicele Sturdza
ЖЕЛѦКЪ = <i>testudo</i> , ЧЕРПАХА	broască țestoasă	broască țestoasă, <i>melciu</i>
ЗАВНСТКО = НЕСКЪДСТКО	pizma, pizmătorie	zavistie, <i>băsăuri</i>
УСНОКАХЕ = СГОРНТОКАЛЕМЪ	zidiu	am urzit, <i>am temeiat</i>

Sinonimele folosite în traducerea acestor trei articole (*melciu*, *băsău*, *am temeiat*) aflate în lexiconul din manuscrisul 312, nu însă și la Mardarie, provin tot din contextul manuscrisului 1570; ele figurează aici ca glose introduse de traducătorul textului slav, cu scopul vădit de a face cât mai clară explicația cuvîntului slav (din coloana stîngă a manuscrisului). Iată și această situație în cele ce urmează:

Manuscrisul 1570	Cuvîntul în contextul slav (col. din stînga)	Traducerea cuvîntului (col. din dreapta)	Glosa adăugată la traducerea cuvîntului
f. 52 ^r	ЖЕЛѦКЪ	melci	<i>sau broască țestoasă</i>
f. 140 ^r	ЗАВНСТЪ	pizma	<i>băsăul</i>
f. 26 ^v	УСНОКАЕТЪ	urzește	<i>temeiază</i>

Zeci de articole aflate în situația acestora, la care se adaugă și particularități lingvistice și de grafie, comune manuscriselor 312 și 1570, constituie dovezi sigure că ambele manuscrise au fost întocmite de una și aceeași persoană.

Această constatare ne oferă cheia, atît de necesară, pentru rezolvarea problemelor de mai sus, care au preocupat, la sfîrșitul secolului trecut, pe Hasdeu,

¹ O culegere de texte religioase, în care se duce lupta pentru apărarea credinței ortodoxe față de numeroasele erezii, combătute cu înverșunare.

Bogdan și Crețu: identificarea autorului, datarea și localizarea manuscrisului din codicele Sturdza, probleme devenite solubile datorită a două note autografe din cuprinsul manuscrisului 1570. Prima însemnare ne indică localitatea și data efectuării traducerii: «*Începută fu a se scrie această dumnezeiască și prea bună carte... în cetatea Tîrgoviștii, în ani de la facerea lumii 7176, în luna noemvrie 26... Și isprăvită fu cartea aceasta în anii 7177, în luna mai 21 de zile*» (f. 165^v). A doua însemnare ne dezvăluie numele autorului: «*Trudit-se-au la această carte a o aduce de pre limba slovenească pre limba românească... eu mult păcătosul și întru toate greșitul Staico grammaticul și slujitoriu Besearecii domnești, tocma den unghi moi și den coconie până la bătrîneașe slujitoriu besearecii*» (f. 166^r).

Iată-l, prin urmare, pe autorul lexiconului din manuscrisul 312: grămaticul Staicu, dascăl la școala de slavonie din Tîrgoviște¹, slujitor al Bisericii domnești din acest oraș, unde a tradus între anii 1667—1669 manuscrisul 1570 și unde a efectuat, în această decadă, cele din urmă completări în cuprinsul lexiconului său.

Analiza lexiconului întocmit de Staicu justifică importanța deosebită pe care i-o atribuim. În primul rînd, în afară de faptul că, la întocmirea acestui lexicon, autorul a utilizat *întregul material* din izvorul de bază — *Lexiconul* lui Berînda, ediția din 1627 de la Kiev —, grămaticul Staicu din Tîrgoviște a avut și inițiativa de a c o m p l e t a materialul lui Berînda cu un mare număr de articole. Cele mai multe dintre noile articole au apărut în urma i n o v a Ț i e i introduse de grămaticul nostru prin a indica, spre deosebire de Berînda, și alte cazuri, în afară de cazul nominativ, la substantive, iar la verbe prin a adăuga adesea, pe lîngă prima persoană, celelalte două, iar uneori dă și forma de plural. Multe articole introduse de Staicu sînt luate din diferite texte slavone, de redacție rusă², pe care a avut prilejul să le utilizeze în decursul preocupărilor sale de traducător. Sporind, în felul acesta, lexiconul lui Berînda «cu mai mult de jumătate»³, grămaticul Staicu face ca lexiconul său să capete un loc aparte în rîndul celorlalte lexicoane slavo-române din secolul al XVII-lea, distingîndu-se în primul rînd prin caracterul său original.

Există însă și alte constatări pe baza cărora lexiconul grămaticului Staicu se situează pe o treaptă mult superioară în raport cu celelalte lexicoane slavo-române din secolul al XVII-lea. Printre acestea, menționăm cele de mai jos:

- a) Include întregul lexicon al lui Mardarie Cozianul din 1649;
- b) *Lexiconul* lui Mihai din 1672 nu-i decît o reproducere fidelă a manuscrisului întocmit de Staicu;
- c) *Lexiconul* lui Mihai Logofătul din 1678 e o prescurtare tot după manuscrisul lui Staicu;
- d) Celelalte două lexicoane slavo-române aflate în Rusia — la Moscova și la Leningrad — se leagă și ele, după cum vom vedea, de conținutul lexiconului grămaticului Staicu.

Într-adevăr, nu-i necesar să venim cu argumente în plus față de cele aduse de Crețu, pentru a dovedi că manuscrisul lui Mardarie Cozianul se regăsește în cuprinsul manuscrisului 312.

¹ Cf. articolul nostru, *Gramatica lui Smotrițki și prima gramatică românească*, Rsl, IV, 1960, p. 297—298; Victor Papacostea, *O școală de limbă și cultură slavonă la Tîrgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab* în Rsl., V, 1962, pp. 183—194.

² Nu cărți «slavo-sîrbești», cum presupunea Gr. Crețu (vezi mai sus).

³ Aprecierea aparține lui Gr. Crețu, *op. cit.*, p. 36.

Nu-i greu de demonstrat nici dependența lexiconului lui Mihai din 1672 de lexiconul lui Staicu, încheiat în preajma anului 1670. Confruntarea, rînd cu rînd, a manuscriselor 312 și 3473 ne duce la această constatare certă.

În ce privește dependența lexiconului lui Mihai Logofătul de lexiconul grămaticului Staicu, această situație fiind mai puțin evidentă, reproducem cîteva articole, aceleași din ambele manuscrise, în vederea unei comparații între ele.

Manuscrisul 312 (Staicu)	Manuscrisul 1348 (Mihai Logofătul)
АНКИРА = mîtele corăbiei ce aruncă în mare cu funie și țin corabiia	АНКИРЫ = mațele corabiei ce aruncă în mare cu funile și țin corabia
АЛЕФ НАН НАСЧИСА = învață-te. АЛЕФЪ = slova dentii în buchile ovreești, și începutul plîngerii Eremiei proroc	—
БЕЗМАЪВНО = fără gilceavă, cu tăcere	БЕЗМОЛКНО = fără gilceavă, cu tăcere
БЕЗМАЪСТЕСЮ = petrec fără gilceavă, cu tăcere	—
БЕЗМЪРНЫЙ = cel fără măsură	БЕЗМЪРНЫЙ = cel fără de loc, fără de cuviință
БЕЗМЪСТНЫЙ = cel fără de loc, fără cuviință	—
БЕСПЕЧАЛІЕ = fără grije	БЕСПЕЧАЛІЕ = fără de grije
БРАКЪ = nuntă.	БРАКЪ = nunta
БРАКС ПРИВЕРЖЕНІЕ ЧИСТО СЪБЛЮСТИ ТЪЛО. И АЩЕ СЪЕ НЕ БЪДЕТЪ, НИКАА ЖЕ БЪДЕТЪ ПОЛЗА БРАКС = Dobînda nuntei iaste a păzi trupul curat. Iar(ă) de nu va fi aceasta, nici un	
folos nu va fi de nuntă ЗАД БЪ...	

O scurtă privire asupra acestor articole, luate la întîmplare din primele foi ale celor două manuscrise, ne dă prilejul cîtorva constatări importante. Astfel, explicația la primul articol АНКІРА «ancoră», e redată de Staicu prin expresia «mîtele corăbiei»¹. Sensul acestei expresii nefiind cunoscut, probabil, lui Mihai Logofătul — sau, poate, din cauza neatenției — acesta formulează o altă explicație: «mațele corabiei», schimbîndu-i astfel în mod eronat sensul real.

Al doilea și al patrulea articol sînt dintre acelea pe care Mihai Logofătul le lasă la o parte, socotindu-le, pe cît se pare, nu atît de importante pentru a ocupa un loc în lexiconul său.

Al treilea articol, cu excepția unor mici deosebiri de grafie, e reprodus întocmai.

¹ Este un calc evident după sîrb. мачка «piscă», și «ancoră» (Hasdeu, *Cuvinte...*, I, p. 291). Însuși Staicu traduce în altă parte (la f. 208) cuvîntul slav мачка prin «cătușă», sens apropiat de al cuvîntului modern «ancoră».

În schimb, în locul altor două articole, al cincilea și al șaselea ¹, din manuscrisul 312, apare un singur articol în manuscrisul 1348, avînd însă o explicație cu totul nefirească, deoarece pentru cel de al cincilea articol: *взмѣрный*, se dă explicația proprie celui de al șaselea articol: *взмѣстный*. Evident, ne găsim în fața unui «burdon», comis de Mihai Logofătul; primele două cuvinte: *cel fără*, cu care începe explicația la articolele al cincilea și al șaselea, îl induc în eroare, sîrind un rînd, încît copiază, pentru articolul al cincilea, explicația necorespunzătoare din dreptul articolului al șaselea, acesta din urmă fiind astfel suprimat ².

Ultimul articol citat ilustrează procedeul la care a recurs adesea Mihai Logofătu, anume renunțarea la unele explicații de amănunt ale gramaticului Staicu.

Credem că aceste cîteva constatări sînt suficiente pentru ceea ce ne-am propus să demonstrăm: dependența lexiconului lui Mihai Logofătul (din 1678) de lexiconul grămaticului Staicu.

Ca să clarificăm legătura între cele şase lexicoane slavo-române, pe de o parte, şi lexiconul lui Berinda, pe de altă parte, prezentăm, în tabelul de la p. 124—125, câteva articole de la începutul literei Б, desprinse din toate aceste lexicoane.

O simplă privire asupra acestor articole ne înlesnește următoarele deducții:

a) Lexiconul lui Berînda stă atît la baza lexiconului ieromonahului Mardarie Cozianul, cît și la baza lexiconului grămăticului Staicu:

b) *Lexiconul lui Staicu*, deși dependent de *lexiconul lui Berînda*, cuprinde numeroase articole în plus, devenind aproape dublu față de al lui *Mardarie*:

c) *Lexiconul lui Mihai*, din 1672, reproduce cu fidelitate *lexiconul lui Staicu*, încât putem spune că este vorba de o copie;

d) *Lexiconul* lui Mihai Logofătul (deși strâns legat de manuscrisul lui Staicu), apare mult prescurtat prin renunțarea la un mare număr de articole și la unele explicații detaliate;

e) La rîndul lor, lexiconul lui Mihai și al lui Mihai Logofătul stau la baza celor două lexicoane slavo-române aflate în U.R.S.S.³.

Toate acestea dovedesc că *lexiconul* lui *Staicu* este *dicționarul de bază a două lexicoane slavo-române*, unul întocmit de *Mihai* în 1672, iar celălalt de *Mihai Logofătul* în 1678 și că, prin intermediul acestora, el se află de fapt și la baza celorlalte două *lexicoane slavo-române* din U.R.S.S. Prin urmare, așa cum au întrevăzut *Hasdeu*, *Bogdan* și *Crețu*, *lexiconul* *grămaticului* *Staicu* rămîne — prin conținutul și prin modul său aparte de prezentare a materialului — cea mai impunătoare încercare în întreaga *lexicografie română* de la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

4. Pentru o ediție critică a lexicoanelor slavo-române. Dacă Lavrenti Zizanie a fost un pionier nu numai pentru gramatică, ci — prin modestul său *ЛѢГЕНДЪ* — și pentru lexicografia slavă, Pamvo Berinda rămâne acela care a pus bazele solide ale dicționarului limbii slavone. Pe bună dreptate, Em. Kalužniacki arată că lexiconul lui Berinda reprezintă «o nouă fază în istoria lexicografiei slave bisericești..., o încercare pe cât de remarcabilă, pe atât de izbutită... pentru adunarea și lămurirea tezaurului de cuvinte slave bisericești, o

¹ Ele sînt citate la rînd (împreună cu cele două articole precedente și cu articolul care urmează după ele) din manuscrisul lui Staicu, pentru a avea, astfel, posibilitatea să constatăm deosebiri care apar, în limitele unui fragment cît mai restrîns.

² Notăm că în lexiconul lui Mihai (1672) nu se constată acest « burdon ».

³ Lexiconul din Leningrad e o copie după lexiconul lui Mihai Logofătul, iar cel de la Moscova după al lui Mihai (să se compare, de exemplu, articolul *БЕЗПРОСТУПНОСТЬ*).

În dicționarul lui Berinda, cu peste șapte mii de articole, sînt incluse glosele extrase în diferite liste, începînd cu cele din secolul al XIII-lea pînă la listele mai dezvoltate de la sfîrșitul secolului al XVI-lea (acestea din urmă cunoscute sub denumirea de «azbucovnice»). Nu lipsește nici materialul din încercarea lexicografică — apropiată de cîntinutul și forma de prezentare a unui dicționar — a lui Zizanie, după cum recunoaște Berinda în epilogul dicționarului său ².

² Vezi studiul introductiv al lui Nimciuk (*op. cit.*).

și pentru lexicografia noastră, ținând seamă de faptul că acest lexicon a fost integrat imediat culturii românești vechi și adaptat nevoilor acesteia. El a fost apoi completat și dezvoltat de grămaticul Staicu, profesor la școala domnească din Tîrgoviște, care, adăugîndu-i numeroase articole, a procedat cu destulă independență, ca un lexicograf modern, înregistrînd și formele flexionare (cele nominale și verbale). Găsim, de exemplu, următoarele forme (care lipsesc atît la Berînda, cît și la Mardarie) de la verbul *острити*: *острю* — *ascuș*, *остритъ* — *ascute*, *остраѣтъ* — *ascut*. (f. 111^v/col. 2).

în limba română, în cele șase lexicoane slavo-române

Mihai	Mihai Logofătul	Lex. din Leningrad	Lex. din Moscova
șar mohorit, chinovari	șar mohorît, che-nuvari	șar mohorît, chenă-variu	șar mohorît, chinovari
caftan mohorit	caftan mohorît	caftan mohorît	caftan mohorît
fărmecătoriul	fărmecătoriul	fărmăcătoriu	fărmăcătoriul
farmecele	farmecile	farmecele	farmecile
baia, botezul	baia, botezu	baia, botezul	baia, botezul
nedormire	nedormire	nedormire	nedormire
fără de fire	pre lesne	pre lesne	fără de fire
fără de îndrăznire	fără îndrăznire	cel fără îndrăznire	fără de îndrăznire
fără fund	fără fundul	fără de fundul	fără de fund
fără de casă	cel fără de casă	fără de casă	fără de casă
eu petrec fără de gilceavă, cu tăcere	—	eu petrec fără de gilceavă, cu tăcere	eu petrec fără de gilceavă, cu tăcere
fără omenie, ca un dobitoc	fără omenie, ca un dobitoc	fără omenie, ca un dobitoc	fără omenie, ca un dobitoc

Evident, Staicu a procedat astfel, spre a înlesni folosirea dicționarului de către neslavi, mai precis de către români, pentru care aceste forme slave pricinuiau greutăți mult mai mari din cauza necunoașterii limbii slavone.

Redactarea dicționarelor bilingve (slavo-române) în secolul al XVII-lea confirmă, în general, vechea tradiție a preocupărilor lexicografice ale cărturarilor noștri, continuu antrenați în acest gen de muncă datorită activității lor intense de *t r a n s p u n e r e* în limba română a diverselor texte slavonești. Prin această vie activitate se imprimă un puternic caracter didactic studiului limbii și al culturii slavone la români, în diferite școli domnești¹ și din incinta mănăstirilor, în perioada afirmării și răspândirii tot mai largi a limbii române în cultura noastră.

Aceste cerințe interne ale culturii românești explică și rapiditatea cu care erau aduse la noi lucrările lexicografice și de gramatică slavonă existente la acea epocă. Deși prima ediție a lexiconului lui Berînda devenise, imediat după tipărire, o raritate bibliografică chiar în Ucraina, cărturarii români au știut să găsească din timp mijloacele necesare pentru a-și procura mai multe exemplare, — dintre care unele se păstrează și astăzi în bibliotecile noastre² — spre a le avea la îndemână în vederea elaborării dicționarelor bilingve slavo-române, a căror necesitate se ivise încă din secolul precedent. Este o nouă dovadă că lexicografia română în secolul al XVII-lea s-a dezvoltat nu atât sub influența operei lui Berînda, cum s-a crezut în general, cât mai cu seamă utilizând lucrarea acestuia ca un prețios instrument auxiliar, în funcție de satisfacerea unor vechi cerințe, animate de ideea răspândirii culturii românești în limba maternă.

Atît lexiconul lui Berînda cît și lexiconul lui Staicu ne pun la îndemână un bogat material lexical, foarte variat sub aspectul provenienței, cu corespondentele respective din ucraineană, rusă, bielorusă, poloneză și din limba română. Prin aceste corespondente avem posibilitatea să înregistrăm înțelesul atribuit cuvintelor respective de cărturarii secolului al XVII-lea, atît slavi cît și români, și să surprindem, în aceste diverse exprimări, sensul cel mai firesc.

Astăzi, cînd Asociația Slaviștilor din Republica Socialistă România a inițiat elaborarea unui *Dicționar al slavonei din Țările Române*, menit să reprezinte inventarul complet al lexicului slav utilizat în documentele și scrierile originale românești în limba slavonă, studiul lexicografiei slavo-române din secolele XVI—XVII capătă o importanță aparte. Îndeosebi cele cinci lexicoane slavo-române care ni s-au păstrat³ pot constitui un prețios instrument auxiliar pentru colectivul care participă la elaborarea acestei importante lucrări pentru istoria culturii și, în special, a lexicului limbii slavone și române. Este cu atît mai necesară o ediție critică a întregii moșteniri lexicografice din secolul al XVII-lea, cu cît ea este menită să reflecte deopotrivă nivelul la care s-au ridicat cunoștințele de limbă slavonă și, în legătură cu aceasta, competența lexicografică a vechilor noștri cărturari.

Reamintim, cu acest prilej, că cel care a enunțat utilitatea și principiile unei asemenea ediții a fost însuși Ioan Bogdan. Iată propriile sale cuvinte: «Lexiconul de la Petersburg ar merita a fi editat și studiat în comparație cu cel de la Moscova, cu al d-lui Sturdza și cu toate celelalte lexicoane vechi slavo-române ce se vor arăta a fi din același izvor... O ediție cu index în ordine alfabetică riguroasă (căci lexiconul în această privire nu corespunde ideilor noastre moderne despre un lexicon și seamănă mai mult cu un glosar) ar putea

¹ Vezi V. Papacostea, *art. cit.*, p. 183 și urm.

² Vezi detalii la Magdalena Laszlo, în recenzia asupra lexiconului lui Berînda, reeditat la Kiev în 1961, apărută în *Rsl*, X, 1964, p. 563.

³ Din care numai unul singur — al lui Mardarie Cozianul — a fost publicat, într-o ediție de mult timp epuizată și cu inerente greșeli la acea vreme.

servi și de carte ajutătoare pentru cei ce doresc să se ocupe cu limba slavă bisericească. Ar fi de dorit ca Academia Română să ia măsurile pentru pregătirea acestei publicații, care ar prezenta un interes teoretic și practic totodată»¹.

Să sperăm că acest deziderat, consemnat cu trei sferturi de veac în urmă, va fi tradus în fapt de Asociația Slaviștilor, dat fiind noile condiții de sprijinire a activității științifice în țara noastră. Prin realizarea unei astfel de ediții, studiul lexicografiei române va atinge o treaptă superioară, treaptă întrevăzută cu deosebită claritate de marele slavist român Ioan Bogdan, deschizător de drumuri în atâtea domenii ale studierii vechii noastre culturi.

ЗАЧАТКИ РУМЫНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

(Резюме)

В существующих исследованиях зачатки румынской лексикографии связываются в основном, с появлением славяно-румынских лексиконов во второй половине XVII века под непосредственным влиянием лексикона Памвы Беринды, изданном в Киеве в 1627 году. Исходя из наличия около четырехсот румынских глосс, отмеченных Иоаном Богданом в рукописи XVI века, и ряда других румынских глосс в славянской рукописи 1581 года, хранящейся под № 692 в Библиотеке Академии наук Социалистической Республики Румынии, автор пришел к заключению, что румынская лексикография ведет свое начало от румынских глосс XVI века. С другой стороны, наличие румынских глосс в XVI веке неслучайно совпадает с эпохой наших первых переводов со славянского языка. Работа переводчика так тесно переплеталась с работой лексикографа, что перевод ряд мест из названной славянской рукописи № 692 является дословным: *дъини* = *фатъ*, *тисть* = *сокръ*.

Следующий этап в развитии румынской лексикографии — составление первых славяно-румынских глоссариев, которые появятся в том же XVI веке. Среди них значительный интерес представляет неизданный отрывок из славянской рукописи, найденной в Драгомирне. Как румынские глоссы, так и славяно-румынские глоссарии XVI века убедительно свидетельствуют о том, что румынская лексикография зарождается под давлением внутренних потребностей в утверждении и распространении румынской культуры, облеченной в книжнославянскую форму.

В XVII веке румынская лексикография пополняется целым рядом славяно-румынских лексиконов; первые два из них: лексикон Мардария Козианула (1649) и лексикон Стайку (1660—1670), в основу которого положен лексикон П. Беринды (1627). Остальные четыре лексикона последнего тридцатилетия XVII века являются копиями или переработками лексикона Стайку.

В целях выявления и оценки древнего румынского словарного наследия необходимо подготовить издание, содержащее все словарные статьи из названных лексиконов, расположенные в алфавитном порядке, как это предлагал три четверти века тому назад великий румынский славист Иоан Богдан.

LES DÉBUTS DE LA LEXICOGRAPHIE ROUMAINE

(Résumé)

Les recherches effectuées jusqu'ici attribuent généralement les débuts de la lexicographie roumaine à l'apparition des lexiques slavo-roumains du XVIIe siècle sous l'influence directe du lexique de Pamvo Berinda imprimé à Kiev en 1627. Prenant pour point de départ quelque 400 gloses roumaines signalées par Ioan Bogdan dans un manuscrit du XVIe siècle, auxquelles

¹ În articolul *Un lexicon slavo-român din secolul XVII*, «Conv. lit.», XXV, 1891, nr. 3, p. 204.

s'ajoutent d'autres gloses, également en roumain, d'un manuscrit slavon de 1581 (le no. 692 de la Bibliothèque de l'Académie de la R. S. de Roumanie), l'auteur conclue qu'à l'origine de la lexicographie roumaine reposent les gloses en roumain du XVIe s. Par ailleurs la présence des gloses roumaines au XVIe siècle ne coïncide pas fortuitement avec l'époque de nos premières traductions du slave. L'activité de traducteur et celle de lexicographe allaient de pair si étroitement que la traduction de certains passages du ms. slave 692 découle par endroits mot à mot.

La phase immédiatement suivante dans le développement de la lexicographie roumaine consiste dans l'établissement des premiers glossaires slavo-roumains, qui font leur apparition au XVIe siècle également. Un fragment inédit d'un manuscrit slave de Dragomirne offre, entre autres, de l'intérêt à ce sujet. Les gloses roumaines comme les glossaires slavo-roumains du XVIe siècle sont une preuve péremptoire que la lexicographie roumaine a commencé à se manifester sous l'action des nécessités internes d'affirmer et de répandre la culture roumaine que recouvrait le vernis de la langue slavonne.

Au XVIIe s., la lexicographie roumaine est caractérisée par l'apparition de plusieurs lexiques slavo-roumains, les deux premiers, le lexique de Mardarie Cozianul (1649) et celui de Staicu (1660—1670) reposent sur le lexique de Berinda (1627). Quatre autres lexiques des trois dernières décennies du XVIIe s., représentent des copies ou des remaniements des lexiques de Staicu.

Pour mieux mettre en valeur le vieux trésor lexical roumain, l'auteur propose l'établissement d'une édition englobant tous les articles des lexiques mentionnés ci-dessus, mais classés alphabétiquement. C'est ce que préconisait, voici trois quarts de siècle, le grand slaviste roumain Ioan Bogdan.